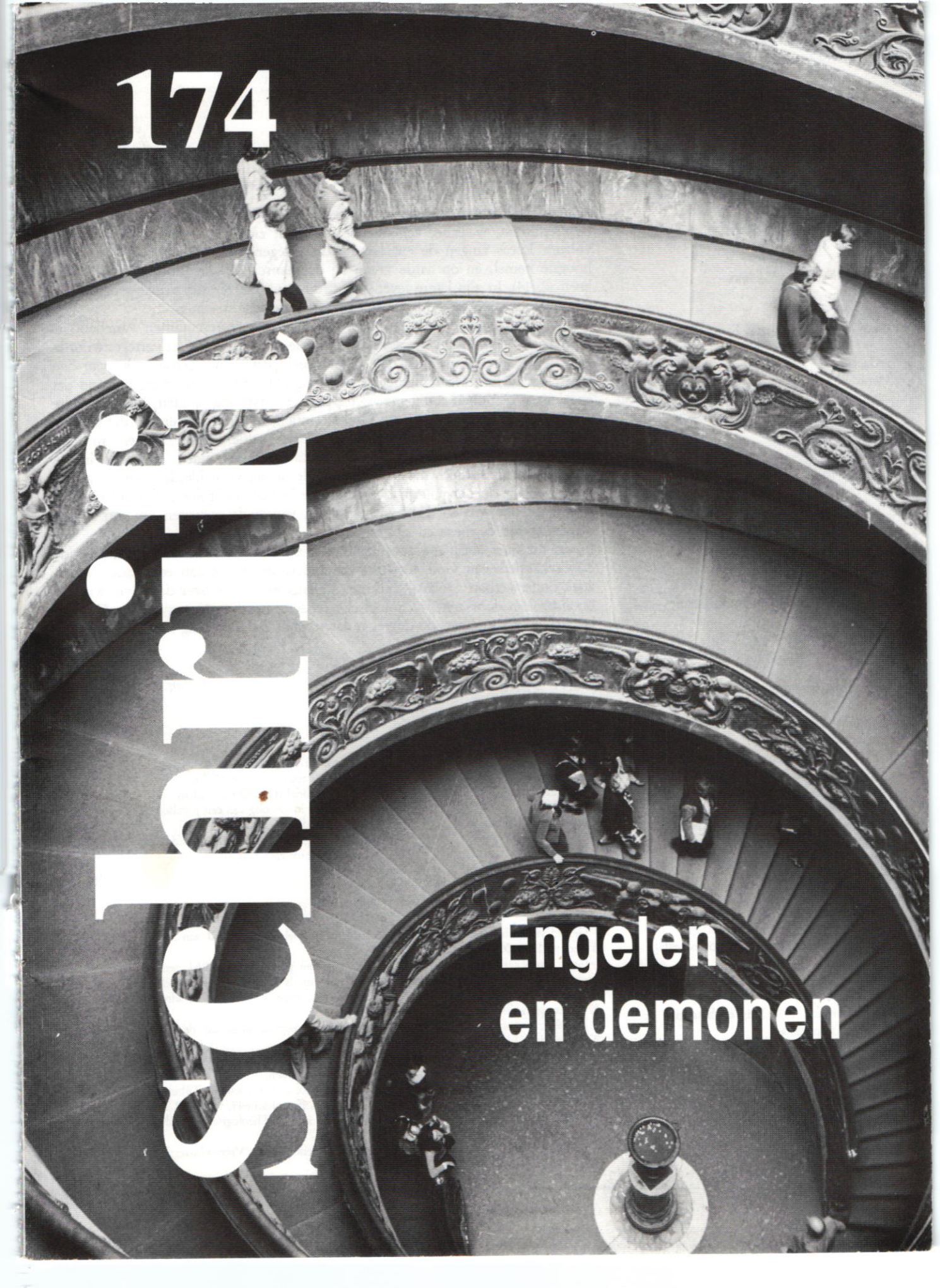

174

Life

Engelen
en demonen

Ten geleide

SCHRIFT 174

december 1997

verschijnt tweemaandelijks

uitgegeven door

Gooi en Sticht, Baarn / Kok, Kampen

redactie

Henk Bloem, Gerard van Broekhuizen, Bas van Iersel, Ruth van der Waall, Ellen van Wolde, Ron Pirson (redactiesecretaris)

redactieadres

Postbus 10288
5000 JG Tilburg

administratieadres

Gooi en Sticht
Postbus 133, 3740 AC Baarn
(035) 541 53 20

bestellingen uitsluitend schriftelijk

verzorging illustraties

Lambert van Gelder

abonnementsgelden

Nederland, Nederlandse Antillen

gewoon jaar-abonnement

f 45,00 / Bfr 1075 (inclusief porto)

gebonden jaargang

f 59,50 / Bfr 1190 (plus porto)

bibliotheek-abonnement

(abonnement plus gebonden jaargang)

f 93,25 / Bfr 1810

losse nummers

f 8,25 / Bfr 160

overige landen

dezelfde prijzen als voor Nederland

plus f 12,- verpakings- en portotoeslag

kortingen

studenten: 20%

bij rechtstreekse bestelling en betaling

missionarissen: 20%

bij rechtstreekse bestelling of via CLM

betalingen

U ontvangt in het begin van het jaar een acceptgiro.

ISSN 0167-3114

Wanneer het jaar ten einde loopt, vestigen velen hun hoop op de komst van de vrede, waarmee een nieuwe toekomst zich aandient. In het evangelie volgens Lucas zingen de engelen bij die gelegenheid: 'Glorie aan God in de hoogste hemel, en op aarde vrede bij de mensen in wie Hij een welgevallen heeft (2, 14). In zijn latere leven wordt die aankondiger van vrede voortdurend geconfronteerd met de duivel en andere demonische machten.

Schrift 174 handelt over engelen en demonen, de representanten van licht en duisternis, van goed en kwaad. De polen die de beide groepen vertegenwoordigen, liggen in de Bijbel, en ook in het beeld dat men tegenwoordig van hen heeft, ver uiteen. Maar dit neemt niet weg dat ooit de opvatting bestond dat engelen en demonen een gemeenschappelijke oorsprong hadden. In de hemelse schare van engelen die rondom God troonden, bevond zich er één die de overige engelen in wijsheid en schoonheid overleugelde. Lucifer, drager van licht, zoals de engel heette, verzamelde een aantal gelijkgestemden, en kwam in opstand tegen God, die hen vervolgens uit de hemel verwijderde. Vanaf dat moment hebben Lucifer en zijn trawanten, de 'gevallen engelen', de kinderen van Adam tot doelwit, en doen zij al eeuwen verwoede pogingen om een wig te drijven tussen de mens en zijn schepper.

In dit nummer staat een zevental bijdragen. Drie auteurs richten zich op de boodschappers van God, terwijl twee andere de duivel aan een nader onderzoek onderwerpen. De artikelen over de engelen en die over de duivel worden onderbroken door een psychologische reflectie op deze tussenwezens. Om het laatste woord niet aan de duivel te laten, sluit de aflevering met een beschouwing over engelen.

Ron Pirson, redactiesecretaris

Inhoudsopgave

Geert Dedeker	Nooit meer zonder reisgenoot...	171
Klaas Spronk	Van <i>mal'ak JHWH</i> tot Gabriël en Michaël	175
Abdelilah Ljamai	De positie van Gabriël (Djibril) in de islam	180
H. Faber	Engelen en duivels in het oog van een psycholoog	183
Gerard van Broekhuizen	Het spoor van de duivel	186
Ton van der Hoeven	Een hemelse hofdignitaris wordt roverhoofdman	189
Wiel Logister	Zonder engelen wordt alles vlak en saai	193
	Boekbespreking	197
	Index jaargang 29	199
Gerard van Broekhuizen	Beeldtaal	200

- Gerard van Broekhuizen is hervormd predikant in Tiel en redactielid van *Schrift*; adres: Nieuwe Tielseweg 137, 4006 BG Tiel

- Geert Dedeker is priester uit het bisdom Brugge en pastor van de KAJ, een vormingsbeweging voor jongeren uit het werknemersmilieu. Verder is hij als schoolpastor en catecheet verbonden aan een school in Kortrijk en lid van het diocesaan team voor gezinspastoraal; adres: St. Bavostraat 1, 8700 Kanegem-Tielt, België.

- H. Faber is emeritus hoogleraar godsdienst- en pastoraalpsychologie aan de Theologische Faculteit Tilburg; adres: Lindelaan 2, 3951 XT Maarn.

- Ton van der Hoeven is hervormd predikant te Woerden; hij bereidt een dissertatie over 'Het imago van Satan' voor; adres: Dorpsstraat 2, 2636 CB Schipluiden.

- Abdelilah Ljamai is assistent-in-opleiding aan de Theologische Faculteit Tilburg en docent islamologie aan de Hogeschool Holland te Diemen; adres: Hoffmanlaan 649, 5011 WP Tilburg.

- Wiel Logister is hoogleraar fundamentaaltheologie aan de Theologische Faculteit Tilburg; adres: Griegstraat 547, 5011 HM Tilburg.

- Klaas Spronk is universitair docent Oude Testament aan de Vrije Universiteit in Amsterdam; adres: Beethovenlaan 17, 4102 BM Culemborg.

Van mal'ak JHWH tot Gabriël en Michaël

De uitdrukking *mal'ak JHWH* komt in de Hebreeuwse Bijbel ruim zestig keer voor, en betekent letterlijk 'boodschapper van de Heer' (daarnaast vinden we elf keer *mal'ak Elohim*, 'boodschapper van God'). Meestal wordt het echter vertaald met 'een/de engel van de Heer (God)'. Nu is ons woord 'engel' afgeleid van het Griekse woord *aggelos* en het Latijnse *angelus*. En die woorden betekenen gewoon 'bode'. Dus ook de uitdrukking *aggelos kuriou*, die we twaalf keer vinden in de evangeliën en in Handelingen, zou eenvoudig met 'boodschapper van de Heer' kunnen worden vertaald. In het Latijn wordt onderscheid gemaakt tussen *angelus* en *nuntius* als respectievelijk een hemelse en een aardse boodschapper. Evenzo worden in onze taal, die hierin duidelijk afhankelijk is van het Latijn, met 'engel' afkomst en functie al aangeduid. Daarom is de vertaling van *mal'ak JHWH* met 'engel van de Heer' niet zo gelukkig. Alleen 'engel' zou al voldoende zijn, maar nog beter zou het zijn letterlijk te vertalen; dus gewoon 'boodschapper van de Heer'. Daarmee voorkom je ook het probleem dat ontstaat wanneer een mens *mal'ak JHWH* wordt genoemd, zoals in Haggai 1, 13 gebeurt met de gelijknamige profeet. Daar vertaalt men doorgaans wel letterlijk 'boodschapper van de Heer'. Overigens vinden we zoiets ook in de naam van een andere profeet: Maleachi, 'mijn boodschapper': ook gewone mensen kunnen een bericht van God overbrengen (zie ook Maleachi 3, 1).

Uit deze vertaalkwestie blijkt al meteen dat er in de Bijbel op een andere manier over engelen gesproken wordt dan in de latere joodse en christelijke traditie. Wat vooral opvalt, is dat de engelen op zichzelf weinig aandacht krijgen. Ze mogen, doorgaans letterlijk, geen naam hebben. Er wordt niet of nauwelijks over engelen gesproken. In de verhalen draait het

nooit om hen, maar gaat het om dat wat ze in de naam van de Heer te berichten hebben. En als ze dan later toch met name worden genoemd,

Klaas Spronk

verwijst hun naam weer naar hun hemelse opdrachtgever. De enige twee engelen die in de Hebreeuwse Bijbel met name worden genoemd, zijn Michaël ('wie is als God?') en Gabriël ('man van God', of liever: 'God is mijn held [jiddisch: *gabber*]'). Ze komen ter sprake in het boek Daniël, het jongste boek van de Hebreeuwse Bijbel. In het Nieuwe Testament wordt Michaël alleen genoemd in Judas 9 en Openbaring 12, 7, terwijl Gabriël alleen figureert in het verhaal over de aankondiging van Jezus' geboorte (Lucas 1, 19.26). Je zou ze bijna randfiguren kunnen noemen; maar dan wel in die zin dat je ze juist daar tegenkomt waar het fout dreigt te gaan tussen God en de mensen: op het randje van de afgrond. Daar waar we horen van engelen, moeten we steeds bedenken dat het gaat om de relatie met God. Zo is dat vanaf het begin. Wanneer de Here God Adam en Eva verdrijft uit het paradijs, stelt hij cherubs op als wachters bij de boom des levens (Genesis 3, 24). Maar het zijn ook hemelse boodschappers, die berichten van een wending ten goede, zoals aan Hagar (Genesis 16), aan Gideon (Rechters 6), aan Manoach (Rechters 13) en aan Maria (Lucas 1), en die Daniël en Johannes de ogen openen voor een nieuwe hemel en een nieuwe aarde. De boodschappers treden doorgaans terug achter hun boodschap. De Bijbel biedt ons geen uitgewerkte angelologie. De reden voor die terughoudendheid is wellicht te vinden in een bewuste keuze voor een andere manier van omgaan met God en het goddelijke dan in de godsdiensten

waarmee Israël in aanraking kwam.

Mal'ak JHWH, boodschapper van de Heer

Een mooi en verhelderend verhaal over de *mal'ak JHWH* vinden we in Rechters 13. Om te beginnen horen we van de afstand tussen God en zijn volk. De Israëlieten 'deden wat kwaad is in de ogen van de Here', en op zijn beurt geeft God hen dan in handen van de Filistijnen. In deze wanhopige situatie verschijnt een *mal'ak JHWH* ten tonele. Hij verschijnt aan de niet met name genoemde vrouw van de Daniël Manoach. Men vertaalt hier doorgaans met 'de Engel/engel van de Here', maar het is de vraag of men hier inderdaad aan één bepaalde persoon uit de hemelse hofhouding dacht. In ieder geval wordt in het verhaal zelf een andere mogelijkheid opengelaten. In het verslag van haar ontmoeting zegt de vrouw: 'Een man Gods kwam bij mij, die er uitzag als een *mal'ak JHWH*' (ook in de vertalingen moet men hier wel kiezen voor het onbepaalde 'een'). Ze voegt eraan toe dat hij er angstaanjagend uitzag, dat ze niet gevraagd had waar hij vandaan kwam, en dat hijzelf zijn naam niet had genoemd. Wél weet ze nog te vertellen wat hij haar had gezegd: ze zal een zoon baren bestemd voor het nazireeërschap. Haar man Manoach heeft niet genoeg aan die boodschap. Hij wil die 'man Gods' ook weleens zien. God verhoort zijn gebed, maar niet meteen. De hemelse boodschapper verschijnt weer alleen aan de vrouw. Het is dat zij ijlings actie onderneemt, anders had Manoach de boot weer gemist. Opnieuw kondigt de boodschapper de geboorte van een zoon aan. Zijn verschijning lijkt minder indruk te maken op Manoach dan op zijn vrouw, want hij behandelt hem als een gewone vreemdeling, en ontvangt hem met de gebruikelijke gastvrijheid. Maar zijn gast

Aartsengel Gabriël, altaarschildering van een Westfaalse meester, omstreeks 1380

slaats het aangeboden eten af: laat het liever als een brandoffer aan God worden gewijd. Ook zijn naam wil hij niet zeggen: 'Die is te wonderbaarlijk'. Wanneer hij vervolgens met de vlam van het brandoffer mee ten hemel vaart, wordt zijn afkomst ook Manoach duidelijk. Hij begrijpt dat het een *mal'ak JHWH* was. De schrik die eerder zijn vrouw overviel, heeft nu ook hem te pakken. Hij vreest

voor zijn leven: 'We zullen zeker sterven, want wij hebben God gezien'. Zijn vrouw begrijpt echter beter dan hij dat het hier om de boodschap gaat: 'Indien de Here ons had willen doden (...), zou Hij ons zulke dingen niet hebben laten horen'. Het verhaal eindigt met het bericht van de geboorte van Simson, en met de opmerking dat 'de Geest van de Here hem begon aan te drijven'.

Over de *mal'ak JHWH* komen we in dit verhaal in feite niet zo veel te weten. Maar juist dat is veelzeggend. De *mal'ak JHWH* verschijnt daar waar God ingrijpt in de gebeurtenissen op aarde. Hoe dat gebeurt, doet niet ter zake. Men zou zich er maar blind op staren. Dat gaat het menselijk begrip te boven, zoals de naam van de *mal'ak JHWH* ook te wonderbaarlijk is om te bevatten. Het gaat erom dat er wordt ingegrepen. Onverwacht blijkt er toch nog een wending ten goede mogelijk. Hetzelfde vinden we in het verhaal over Hagar, die in wanhoop de woestijn in was gevlucht (Genesis 16). Een *mal'ak JHWH* vangt haar op, en geeft haar zicht op een goede toekomst voor haar en haar nog ongebooren zoon. Het is opvallend dat aan het eind van het verhaal Hagar beseft dat ze God zelf heeft gezien. Precies hetzelfde merkte Manoach op. Ze beseffen dat in de *mal'ak JHWH* God zelf werkzaam is.

In Genesis 18 wordt verteld over drie mannen die eerst bij Abraham komen, en hem een zoon beloven. Eén van hen wordt op een gegeven moment in het verhaal aangeduid als de Here. Abraham doet uitgebreid voorbede bij hem voor Sodom. In het volgende hoofdstuk gaat het verhaal verder met de Lot-gevallen van de andere twee. Zij worden nu *mal'akim* genoemd, doorgaans vertaald met 'engelen'. Hieruit blijkt niet alleen opnieuw de nauwe relatie tussen God en zijn *mal'ak*, maar ook hoe weinig spectaculair hun verschijning is. Ze zien er uit als gewone mannen. Niet voor niets duurde het zo lang voordat Manoach begreep met wie hij te maken had. Maar belangrijker dan dat blijkt keer op keer dat men oren heeft naar hetgeen de *mal'ak JHWH* te zeggen heeft, en daarnaar dan ook handelt. Als dat niet gebeurt, kan het voorkomen dat er daadwerkelijk wordt ingegrepen. Zo pakken volgens Genesis 19 de *mal'akim* de aarzelende

Lot en zijn gezin vast om hen weg te leiden uit hun verdoemde stad. In het beroemde schilderij van Rembrandt over de binding van Isaak zien we dat een engel Abrahams arm tegenhoudt, waardoor deze het mes, geheven om zijn zoon te doden, laat vallen. In Genesis 22 staat dat er nu juist *niet*. Daar lezen we dat de roep van een *mal'ak JHWH* voldoende was. Abraham blijkt ook hierin een beter voorbeeld te zijn dan Lot. We kunnen hier ook denken aan Maria. De aankondiging van Jezus' geboorte vertoont veel overeenkomsten met het verhaal uit Rechters 13. Maria's reactie lijkt ook op die van de vrouw van Manoach: 'Mij geschiede naar uw woord' (Lucas 1, 38).

Hemelse strijders

Men zou de *mal'ak JHWH* de verpersoonlijking van het woord van God kunnen noemen. Zoals Gods woord volgens de Bijbel over het algemeen niet in de lucht blijft hangen, zo kan ook de *mal'ak JHWH* soms krachtadig optreden. Naast het genoemde verhaal uit Genesis 19 kan men hier denken aan de uittocht uit Egypte. Volgens Numeri 20, 16 zond de Here op het geroep van Israël een *mal'ak* die het volk uit Egypte leidde. Twee hoofdstukken verder lezen we in het komische verhaal over Bileam en zijn ezel dat Gods toorn vertaald wordt in een optreden van de *mal'ak JHWH*. Heel wat minder vrolijk gaat het toe in 2 Samuël 24 waar de *mal'ak* dood en verderf zaait in Israël. Datzelfde doet hij volgens 2 Koningen 19, 35 bij de Assyriërs.

In al deze verhalen is steeds sprake van één enkele persoon die vanuit de hemel ingrijpt. We horen ook regelmatig van een grotere groep hemelingen. Soms worden ze aangeduid als *mal'akim*, zoals in Genesis 19. In psalm 148 worden ze samen genoemd met de 'heerscharen' (Hebreeuws: *sebaot*), zon, maan en sterren. Volgens

Aartsengel Michaël, icoon van Nicolai Sjelechoff, Moskou school, zestiende eeuw

Rechters 5, 20 streden de sterren mee tegen Sisera. Elisa weet zich gesteund door een leger van 'vurige paarden en wagens' (2 Koningen 6, 17). Diezelfde vurige paarden en wagens zag hij bij de hemelvaart van Elia (2 Koningen 2, 11). Elisa riep bij die gelegenheid zijn voorganger toe: 'Wagens en ruiters van Israël!'. Het gaf aan welk een

grote waarde volgens hem Elia voor zijn volk had gehad. Maar het lijkt erop dat hier nog een andere gedachte meespeelde, namelijk dat Elia na zijn hemelvaart nu ook zelf deel zou gaan uitmaken van de hemelse legermacht. Dat past heel goed binnen het geheel van de verhalen over Elia en Elisa. Het gaat daarin voortdurend

om de strijd tegen het Baälgeloof. Het duidelijkst is dat bij de harde confrontatie op de Karmel tussen Elia en de priesters van Baäl over de vraag wie nu eigenlijk God mag heten (1 Koningen 18). Maar ook in de andere verhalen wordt het Baälgeloof op de hak genomen. Een onderdeel daarvan was dat Baäl werd gezien als de overste van de machtige dodengeesten. In Ugaritische teksten heten ze *rp'um*, afgeleid van een werkwoord dat 'genezen, heil brengen' betekent. In het Hebreeuws is het verwante woord *refaim* ook een aanduiding van de doden, maar in de Bijbel wordt regelmatig benadrukt dat deze dodengeesten machteloos zijn (bijvoorbeeld in Jesaja 14). Daarmee distantieerde men zich van opvattingen over machtige doden. Daarvoor was geen plaats binnen het jahwisme. We weten onder meer uit teksten uit Ugarit dat men in Kanaän de dode koningen in ere hield, en dat men van hen ook bijstand verwachtte in nood. In rituele teksten worden ze met name genoemd. Soms wordt hun om advies gevraagd. In één tekst (KTU 1.124) gebeurt dat met precies dezelfde woorden als in Rechters 13, 12. Deze vergoddelijkte dodengeesten worden soms beschreven als vogels, en een andere keer als hemelse soldaten, met paarden en wagens. Zoals in de verhalen over Elia en Elisa de God van Israël de plaats inneemt van Baäl, zo komt er ook een vervangende hemelse hofhouding. Deze voorstelling van zaken lijkt echter sterk bepaald door de confrontatie met het Baälgeloof. Over het algemeen is de Bijbel terughoudender in dit soort zaken. Net zo goed als de genoemde hemelvaart van Elia een uitzondering blijft. Pas veel later in de geschiedenis van de joodse godsdienst zou er ruimte komen voor expliciete voorstellingen van geveugelde, vurige hemelse helpers.

Cherubs en serafs

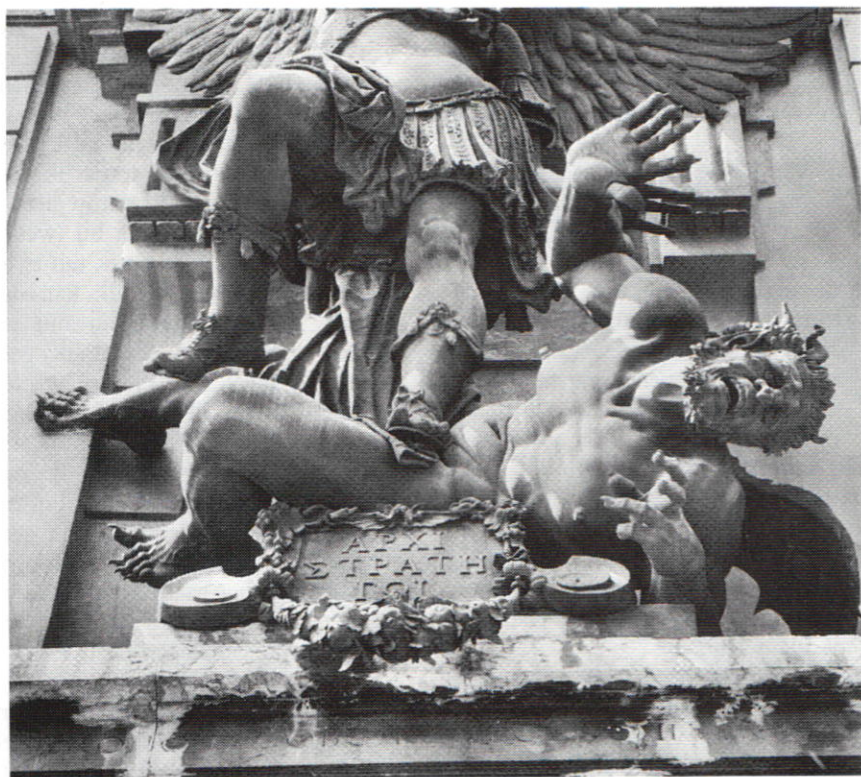
De laatste opmerking lijkt in tegenpraak met de vermelding in oude teksten van de engelachtige gestalten van cherubs en serafs. De cherub is een sphinx-achtig wezen, dat we vooral kennen van de beschrijving van de ark (1 Koningen 6, 23-28) en van de godsverschijning volgens Ezechiël 1 en 10: God zetelt daarbij op de cherubs. De seraf moeten we ons voorstellen als een gevleugelde slang. Net als de cherubs in Ezechiël spelen de serafs volgens Jesaja 6 een rol bij de ontzagwekkende verschijning van God. Deze engelachtige wezens hebben in feite maar één functie: het onderstrepen van de hoogheid van de Here. Aan het begin van dit overzicht werd gezegd dat het bij engelen steeds gaat om de relatie tussen God en de mensen. Zoals God in de *mal'ak JHWH* de afstand tussen hemel en aarde overbrugt, zo laten de cherubs en serafs juist de grote afstand tussen God en mens zien. Niet voor niets zijn het ook cherubs, die volgens Genesis 3, 24 de weg naar de boom des levens bewaken: zij belichamen de grens tussen het menselijke en het goddelijke.

Michaël en Gabriël

In Rechters 13 lezen we nog dat de *mal'ak JHWH* die de geboorte van Simson aankondigt, zijn naam niet wil openbaren. In het verhaal van de aankondiging van Jezus' geboorte (Lucas 1) wordt daar niet moeilijk over gedaan. Vanaf het begin weten we dat het om Gabriël gaat. Inmiddels moet er dus wel iets veranderd zijn in het denken over engelen. Iets van de heilige huiver die merkbaar is in grote delen van het Oude Testament bij het spreken over zoiets als een hemelse hofhouding, blijkt te zijn verdwenen. Overigens gold dat in die tijd niet voor iedereen. De sadduceeën verzetten zich zelfs volgens Han-

delingen 23, 8 tegen elk geloof in engelen en geesten.

De nieuwe manier van spreken over engelen heeft te maken met de opkomst van een nieuw litterair genre: de apocalyptiek. Deze geeft de lezer als het ware een kijkje in de hemel, waarbij dan ook een tipje wordt opgelicht van de sluier die over de toekomst ligt. Dat heeft overigens niets te maken met grensoverschrijdende nieuwsgierigheid, maar veeleer met de uiterste poging om wanhopige mensen te bemoedigen. De twee bijbelboeken met de meeste apocalyptische elementen, de boeken Daniël en Openbaring, ontstonden beide in een situatie van grote onderdrukking. Daarbij moeten we ook bedenken dat de schrijvers de taal van hun tijd spraken. Het boek Daniël is geschreven in de tweede eeuw vóór onze jaartelling. In deze hellenistische tijd was er een grote uitwisseling tussen de onder anderen door Alexander de Grote verbonden culturen, van Griekenland tot aan de Indus. Zo moeten de joden ook in aanraking zijn gekomen met Perzische ideeën over middelaars tussen hemel en aarde. Deze *fravashis* lijken overigens heel veel op de uit Ugarit bekende vergoddelijkte dodengeesten, de *rp'um*, en er zijn ook overeenkomsten met de Griekse heroëncultus. In Israël werd een eigen variant op deze voorstellingen ontwikkeld op grond van een nieuw verstaan van de oude geschriften. Vooral Genesis 6, 1-4, over de zonen van God en de dochters der mensen, en Jesaja 14, 12-15, over de val van 'de stralende' uit de hemel, werden de basis van uitgebreide bespiegelingen over de engelenwereld. In de intertestamentaire literatuur, zoals in de boeken van Henoch, worden pogingen gedaan om die wereld in kaart te brengen, met vermelding van allerlei rangen en standen van engelen. Een hoofdrol daarbij is weggelegd voor de vier (soms zeven) aartsengelen. Naast Michaël en Gabriël zijn dat Rafaël

Satan door Michaël in de diepte getrapt, brons van Hans Reichle, 1607, Augsburg

('God is een genezer'; deze naam is dus verwant aan het oude Kanaänitische woord voor machtige dodengeesten, *rp'um!*) en Uriël ('God is licht'). Michaël is vanouds gezien als de hoogste, de aanvoerder van de hemelse legermacht. Hij is een strijder. In latere joodse teksten wordt hij de engel genoemd die Israël uitleidde uit Egypte. Hij neemt het ook op voor de zielen der overledenen, en doet zijn best om ze uit de handen van de duivel te houden en te geleiden naar de eeuwige zaligheid. We vinden iets daarvan terug in Judas 9, waarin sprake is van een strijd tussen Michaël en de duivel om het lichaam van Mozes.

Het zal geen toeval zijn dat juist de naam van de hoogste engel, 'wie is als God', erop wijst dat de engelen altijd onder God zelf blijven staan. Men is

beducht voor een al te grote verering van engelen, omdat die in strijd zou kunnen zijn met het geloof in de ene God. Vandaar dat er in latere joodse tradities een tendens waarneembaar is om de engelen wat te kleineren. Zo wordt er gezegd dat ze de minderen zijn van (menselijke) rechtvaardigen. De naam Gabriël zou weleens kunnen teruggaan op psalm 103, 20. Daar worden de 'engelen' (*mal'akim*) nader aangeduid met 'krachtige helden' (Hebreeuws: *gibbore koach*). Dit woord voor held keert terug in de naam Gabriël. Hij geldt als degene die Gods wil openbaart. Die rol speelt hij in het boek Daniël: hij legt de betekenis van de visioenen uit. Zo leren we hem ook kennen als de engel die aan Maria vertelt wat God met haar voorheeft. Aan het slot van het evangelie naar Lucas is er op

nieuw sprake van een verschijning van engelen (Lucas 24, 4-5). Hier worden zij echter niet nader aangeduid, en worden ze ook niet met name genoemd. Ze zijn er ook niet om de vrouwen die bij Jezus' graf komen, schrik aan te jagen. Het gaat niet om hen of om hun verschijning, maar om de boodschap dat Jezus is opgewekt. De vrouwen nemen die boodschap aan, en geven haar door. Hier hebben we, zo kunnen we nu concluderen, een goed voorbeeld van het bijbelse spreken over engelen: ze staan volledig in dienst van de (zonder van de) boodschap. Ze vragen niet om aandacht voor zichzelf, maar om een passende reactie op de boodschap die zij brengen. ■

Litteratuur

Een schat aan informatie over engelen in de Bijbel is te vinden in *Dictionary of Deities and Demons* (K. van der Toorn en anderen, redactie), Leiden 1995 (binnenkort verschijnt er een verbeterde tweede druk); zie verder ook de desbetreffende artikelen in de *Anchor Bible Dictionary* en de *Theologische Realenzyklopädie*. Wat betreft het Nederlandse taalgebied, kan verwezen worden naar: A.S. van der Woude, 'De Mal'ak JAHWEH: een godsbood', in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 18 (1963), 1-13; R. Boon, *Over de goede engelen*, 's-Gravenhage 1983 (met veel aandacht voor de latere joodse literatuur); J.J. Suurmond, 'Engelen en demonen: exegetisch-theologische en pastorale notities', in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 90 (1990), 221-235; en J. van Laarhoven en anderen, *Michaël, engel tussen god en leeuw*, Zwolle 1996.